

Sophia Perennis

Print ISSN: 2251-8932/Online ISSN:2676-6140

Web Address: Javidankherad.ir

Email: javidankherad@irip.ac.ir

Tel:+982167238208

Attribution-NonCommercial 4.0 International

(CC BY-NC 4.0)

Open Access Journal

SOPHIA PERENNIS*The Semiannual Journal of Sapiential Wisdom and Philosophy*

Vol. 20, Number 2, autumn and winter 2024, Serial Number 44

**Critique of the view of Muslim Logicians
on The Import of the Universal Negative
Disjunctive Proposition**

pp. 79-107

DOI: 10.22034/IW.2023.404320.1705

Davood Heidari *

Abstract

Examining the words of Muslim logicians about the contents of the negative disjunctive proposition indicates the complexity and ambiguity of the meaning of the universal negation disjunctive proposition. Their examples for the universal negative disjunctive include cases that exists between two disjunctive parties, which are one of the propositions of equality, absolute generality and peculiarity, and generality and peculiarity in some respect. However, the precise determination of the provisions of the universal negation, where the relationship between absolute generality and

* Assistant Professor. Department of Islamic Philosophy & Kalam. Razavi University of Islamic Sciences. E-mail: dheidari4@gmail.com
Received date: 2/7/2023 Accepted date: 6/11/2023

peculiarity, and generality and peculiarity in some respect is subject to many problems. In this article, we have analyzed the perception of Muslim logicians about the universal negative antagonistic, the problems of this perception and the solutions. Then, in order to accurately determine the provisions of the universal negation of disjunctive relation, first the possible relationships between the two events have been identified and displayed in the form of a circle diagram. We can find out with the help of these diagrams, which of the four quantified disjunctive propositions indicate the possible relation between two things and how to interpret the universal and partial antagonistic [adversarial proposition].

Key words: Conditional proposition; Universal Negative Disjunction; Exclusive Disjunction; Inclusive Disjunction; Incompatible Disjunction

Extended Abstract

A hypothetical proposition is a disjunction or conditional. Ibn Sina divided the Disjunctions (al-shartiyya al-munfaṣila) into three parts: 1) Exhaustive (māni'at al-huluww disjunction), in which asserts that at least one of the disjuncts is true, and the the disjuncts cannot both be false. 2) Exclusive (māni'at al-ḡam' disjunction), in which asserts that at most one of the disjuncts is true, and the disjuncts cannot both be true. 3) Real (or strict) disjunction (munfaṣila ḥaqīqiyya), in which asserts that one of the disjuncts is true, and the other is false, and the disjuncts cannot both be true and the disjuncts cannot both be false.

Ibn Sina also took step of quantifying disjunctions, analogous to the standard quantification of categorical propositions. He thus distinguished between the universal-affirmative, the particular-affirmative, the universal-negative, and the particular-negative. A quantifier is indicate two things, (1) The time at which the statement is true and (2) whether the statement is absolutely true or true under certain conditions. This interpretation is in accordance with the examples provided by Avicennan Logicians which have these forms:

"Always either P or Q".

"Never either P or Q".

"Sometimes either P or Q".

"Not always either P or Q".

Muslim logicians have accepted the modal interpretation of hypotheticals. Affirmative disjunctions express the necessity of incompatibility and negative disjunctions express the possibility of compatibility. When we say: "A or C" (as a Exclusive disjunction), our intention is to declare the conjunction of A true with C true to be an impossibility.

Therefore, the contradiction of proposition "A or C" expresses the possibility of the truth of both together and not the actuality of the truth of both.

Determining the precise contents of discontinuity negation in quantified conditional proposition is one of the disputed topics in traditional logic. Different perceptions of the contents of quantified disjunctive conditional, especially the negative ones, have caused logicians to differ in the discussion of cohesion of hypotheticals as well as arguments composed of disjunctive conditionals and refrain [prevent logicians] from presenting a coherent system for the logic of conditionals.

Examining the words of Muslim logicians about the contents of the negative disjunctive proposition indicates the complexity and ambiguity of the meaning of the universal negation disjunctive and consequently the particular affirmative proposition. Their examples for the universal negative disjunctive include cases that exists between two disjunctive parties, which are one of the propositions of equality, absolute generality and peculiarity, and generality and peculiarity in some respect. One of their examples is: "Never either this is a human or it is an animal". This statement is false and its opposite is: "Sometime either this is a human or it is an animal". This statement is true. Because one of the disjuncts is more general than the other, in which case it would not be true to negate universally the opposition between them. Rather, a partial opposition obtains between them since there must be a partial opposition between the more specific and the more general. For example, it is true that "Always If something is a human then it is an animal" but false that "Never Either something is a human or an animal," regardless of whether we take the disjunction to be exhaustive, exclusive, or strict, since its contradictory is true, namely, "It may be: Either something is a human or an animal". So, the precise determination of the provisions of the universal negation, where the relationship between absolute generality and peculiarity, and generality and peculiarity in some respect is subject to many problems.

In this article, we have analyzed the perception of Muslim logicians about the universal negative antagonistic, the problems of this perception and the solutions provided by the logicians such as Şadr al-Sharī'a, Yūsuf al-Sanūsī, Aḥmad al-Mallawī, Gelenbevi İsmail Efendi, and Abd al-Karīm Muḥammad Modarres.

Then, in order to accurately determine the provisions of the universal negation of disjunctive relation, first the possible relationships between the two events have been identified and displayed in the form of a circle diagram. We can find out with the help of these diagrams, which of the four quantified disjunctive propositions indicate the possible relation between two things and how to interpret the universal and partial antagonistic [adversarial proposition]. It is obvious that considering the simple [indivisible] or composite of the content of conditional propositions, negation of propositions that have expanded [expansion] contents is completely different from negation of propositions that have compound propositions.

References

- Bājūrī, I (1918). *Hāshiya ‘alā l-Sullām al-murawnaq*. Cairo: Maṭba‘t Būlāq, 1297. Aval: www.al-mostafa.com
- Gelenbevi, I. (1892) *al-Burhān fi ‘ilm al-mīzān*. Istanbul: Maṭba‘a-yi ‘Othmāniye, 1310.
- Hillī, H. B. Y. (2000). *al-Asrār al-khafiyya fi al-‘ulūm al-‘aqliyya*. Research by Markaz al-Abḥāth wa al-Dirāsāt al-‘Islāmīyah. Qom: Daftar-i Tabliqāt-i Eslami. 1379.
- Hillī, H. B. Y. (1984), *Al-Jawhar al-naḍīd fi sharḥ mantiq al-Tajrīd*. Ed. Muhsin Bidarfar. Qom: Bīdār, 1363.
- Hillī, H. B. Y. (2021). *Marāsīd al-tadqīq wa-maqāsid al-tahqīq*. Ed. Muḥammad Ghafūrī-Nazhād. Karbala: al-‘Ataba al-‘Abbāsīyya al-Muqaddasa. 1400.
- Ibn Sīnā. (2002). *al-Ishārāt wa-l-tanbīhāt*. Ed. Mujtabā al-Zārīī. Qom: Bostani Ketabi Qum, 1381.
- Ibn Sīnā. *al-Shifā’: al-Qiyās*. Edited by S. Zāyid & I. Madkour. Cairo, Wizārat al-thaqāfa, 1964.
- Kashshī Zayn al-Dīn. (2017). *Hadā’iq al-Haqā’iq*. (Unpublished Master’s Thesis). Department of Islamic Philosophy and Theology , Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran, Tehran, Iran, 1396.
- Kātibi, Najm al-Dīn. (2021). *Jāmi‘ al-daqa’iq fi kashf al-haqā’iq*. (Unpublished Master’s Thesis). Department of Islamic Philosophy and Theology, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran, 1400.
- Kātibi, Najm al-Dīn. *Sharḥ Kashf al-asrār*. Manuscript: No 1417. Istanbul: Süleymaniye Kütüphanesi. Carullah
- Khūnājī, A. A. D. (2010). *Kashf al-asrār ‘an ḡawāmiḍ al-afkār*. Edited by Khaled el-Rouayheb. Berlin & Tihārān: Mu’assasah-i Pizhūhishī-yi Ḥikmat va Falsafah-i Īrān, 1389.
- Mallawī, A. *Sharḥ Naẓm lawāzim al-sharṭiyyāt*. MS Süleymaniye Library, Istanbul: Laleli 2679.
- Mudarris, A. A. K. (1978). *Rasail al-rahmah fi al-mantiq wa al-Hekmah*. Baghdad: dar al-arabiyah li al-Tiba‘ah, 1398.
- Rāzī, Q. A. D. (2005) *Tahrīr al-qawā’id al-mantiqiyya fi-sharḥ al-Risāla al-Shamsiyya*. Ed. Muhsin Bidarfar. Qom: Intishārāt Bidar, 1384.
- Rāzī, Q. A. D. (2014). *Lawāmi‘ al-asrār bi-Sharḥ Matāli‘ al-anwār*. Edited and Introduced and Annotated by Abū l-Qāsim Rahmānī. Tihārān: Mu’assasah-i Pizhūhishī-yi Ḥikmat wa Falsafah-i Īrān, 1393.
- Ṣadr al-Sharī‘a al-Maḥbūbī. (1975). *Ta‘dīl al-‘ulūm*. (Unpublished Master’s Thesis). Department of Islamic Philosophy and Theology , Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran, 1397.
- Samarqandī, S.A. D. (2020). *Qistās al-afkār fi tahqīq al-asrār*, edition with introduction and notes by Asadollah Fallahī, Tihārān: Mu’assasah-i Pizhūhishī-yi Ḥikmat va Falsafah-i Īrān, 1393.
- Samarqandī, Shams al-Dīn, *Sharḥ al-Qistās fi al-mantiq*, Manuscript No. 3859. Majles Shoraye Eslami, Tehran.
- Shahrāzūrī, Shams al-Dīn. (2004). *Rasā’il al-Shajara al-ilāhiyya fi ‘ulūm al-haqā’iq al-rabbāniyya*, vol. 1. Edited by N. Q. Habībī. Tihārān: Mu’assasah-i Pizhūhishī-yi Ḥikmat va Falsafah-i Īrān, 1383
- Tūsī, Naṣīr al-Dīn. (1955). *Sharḥ al-Ishārāt wa-l-tanbīhāt*. Qom: Nashr al-Balaghah, 1375.

این مقاله دارای درجه
علمی-پژوهشی است

مجله علمی جاویدان‌خرد، شماره ۴۴، پاییز و زمستان ۱۴۰۲، صفحات ۷۹-۱۰۷

نقد و بررسی دیدگاه منطق‌دانان مسلمان در باره مفاد سلب کلی منفصله عنادی

داود حیدری*

چکیده

بررسی کلمات منطق‌دانان مسلمان در باره مفاد منفصله سالبه از پیچیدگی و ابهام معنای منفصله سالبه کلی حکایت دارد. مثالهای آنان برای منفصله سالبه کلی، شامل مواردی است که بین دو طرف منفصله یکی از نسبتهای تساوی، عموم و خصوص مطلق و عموم و خصوص من وجه برقرار است. اما تعیین دقیق مفاد سلب کلی در جایی که نسبت بین دو طرف عموم و خصوص مطلق و یا من وجه باشد با اشکالات متعددی روبرو است. در این مقاله برداشت منطق‌دانان مسلمان از سلب کلی عناد، اشکالات این برداشت و راه حل‌های ارائه شده، مورد بررسی قرار گرفته است. به منظور تعیین دقیق مفاد سلب کلی نسبت انفصالی، ابتدا روابط ممکن بین دو واقعه شناسایی و در قالب نمودار دایره‌ای نمایش داده شده است. با کمک این نمودارها درمی‌یابیم که هر یک از محصورات چهارگانه قضایای منفصله از کدام نسبت ممکن التحقق بین دو امر حکایت می‌کنند.

کلیدواژه‌ها: قضیه شرطی، منفصله سالبه کلی، مانعة‌الجمع، مانعة‌الخلو و حقیقه.

* (نویسنده مسئول) استادیار دانشگاه علوم اسلامی رضوی. رایانامه: dheidari4@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۷/۱۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۴/۱۱

۱. مقدمه

شرطی منفصله قضیه‌ای است که در آن حکم به تعاند و تنافی (و یا عدم تنافی) دو یا چند نسبت شده است. (ابن سینا، ۱۳۸۱: ۷۲) انفصال و تعاند در شرطی منفصله دوسویه است و هر یک از اجزاء، متقابل و معاند دیگری است یعنی همان نسبتی که جزء اول قضیه با جزء دوم دارد، جزء دوم نیز با جزء اول دارد. ویژگی دیگر منفصله آن است که اجزاء شرطی منفصله ممکن است بیش از دو تا باشند. (ابن سینا، ۱۴۰۴، ج ۲: ۲۴۵-۲۵۶) شرطی منفصله دارای دو تقسیم است؛ در تقسیم اول شرطی منفصله دارای سه قسم حقیقی، مانعة‌الجمع و مانعة‌الخلو است و در تقسیم دوم هر کدام از شرطی‌های منفصله سه‌گانه یا عنادی‌اند و یا اتفاقی. منفصله عنادی قضیه‌ای است که انفصال اجزاء شرطی برخاسته از ذات و طبیعت آنها است. از این رو انفصال ضروری است. در قضیه منفصله عنادی صادق، اگر حقیقی باشد لزوماً یک طرف صادق و یک طرف کاذب است و اگر مانعة‌الجمع باشد یا هر دو جزء کاذبند و یا یکی صادق و دیگری کاذب است و نیز اگر مانعة‌الخلو باشد یا هر دو جزء صادقند و یا یکی کاذب و دیگری صادق است. (ابن سینا، ۱۴۰۴، ج ۲: ۲۶۰-۲۶۱)

تفاوت مانعة‌الجمع و مانعة‌الخلو از حقیقی به سبب قیدی است که در تعریف این دو وجود دارد. تعریف مانعة‌الجمع به امتناع اجتماع اجزاء، مقید به جواز ارتفاع آنها و تعریف مانعة‌الخلو به امتناع ارتفاع اجزاء، مقید به جواز اجتماع آنها است. حال اگر در تعاریف مانعة‌الجمع و مانعة‌الخلو، این دو قید حذف شوند تعریفی بسیط از مانعة‌الجمع و مانعة‌الخلو بدست می‌آید که از جهت مصداق شامل منفصله حقیقی نیز می‌شود. تعاریف بسیط از مانعة‌الجمع و مانعة‌الخلو، تفسیر اعم و تعاریف مرکب و مقید تفسیری اخص از این دو ارائه می‌دهند. (طوسی، ۱۴۰۸: ۱۸) بنابر این منفصله دارای پنج قسم است

۱	منفصله مانعة‌الجمع به معنای اعم	یا ک و یا ل (ج)
۲	منفصله مانعة‌الخلو به معنای اعم	یا ک و یا ل (ج)
۳	منفصله حقیقی	یا ک و یا ل (ح)
۴	منفصله مانعة‌الجمع به معنای اخص	یا ک و یا ل (ج ص)
۵	منفصله مانعة‌الخلو به معنای اخص	یا ک و یا ل (خ ص)

۲. چگونگی ساختن قضیه منفصله عنادی

در منفصله حقیقی یکی از دو طرف قضیه، نقیض و یا مساوی نقیض طرف دیگر می‌باشد. بنابر این ترکیب انفصالی دو قضیه متناقض، منفصله حقیقی را می‌سازد. اگر به جای هر یک از دو طرف، قضیه‌ای را قرار دهیم که لازم مساوی آن باشد، بار دیگر منفصله حقیقی بدست می‌آید. پس دو طرف قضایای منفصله حقیقی یا نقیض‌اند و یا لازم مساوی نقیض. در منفصله مانعة‌الجمع به معنای اخص دو طرف قابل ارتفاع و غیرقابل اجتماع‌اند یعنی متضادند. برای ساختن مانعة‌الجمع اخص، حقیقی را اساس قرار می‌دهیم و سپس بجای یک یا دو طرف، ملزوم آن را قرار می‌دهیم. پس دو طرف قضایای مانعة‌الجمع سه گونه‌اند:

۱. مرکب از قضیه و ملزوم نقیض آن؛

۲. مرکب از ملزوم قضیه و نقیض آن؛

۳. مرکب از ملزوم قضیه و ملزوم نقیض آن.

مراد از ملزوم، ملزوم اخص است و نه ملزوم مساوی.

برای ساختن مانعة‌الخلو اخص نیز در یک قضیه حقیقی یکی از اطراف را حذف کرده

و بجای آن، لازم آن را قرار می‌دهیم. پس دو طرف قضایای مانعة‌الخلو سه گونه‌اند:

۱. مرکب از قضیه و لازم نقیض آن؛

۲. مرکب از لازم قضیه و نقیض آن؛

۳. مرکب از لازم قضیه و لازم نقیض آن. (طوسی، ۱۳۷۵: ۱۳۶-۱۳۵)

مراد از لازم، لازم اعم است و نه لازم مساوی.

۳. سلب انفصال عنادی

اما برای شناخت بهتر مفاد منفصله سالبه، سلب اقسام منفصله را با توجه به شکل زیر که در آن نسبت‌های ممکن بین دو طرف انفصال نمایش داده شده است بررسی می‌کنیم:

انفصال	اتصال	
۱ مانعة‌الجمع	۵ لزومی غیرمتعکس	لزومی (عنادی)
۳ حقیقی	۶ لزومی متعکس	
۴	۷	اتفاقی

۱-۳. سلب مانعة الجمع

قضیه منفصله موجب مانعة الجمع در معنای اعم بیانگر عدم امکان اجتماع دو طرف قضیه است خواه ارتفاع آنها ممکن باشد یعنی منفصله، مانعة الجمع اخص باشد (منطقه ۱ در جدول فوق) و خواه ارتفاع ممکن نباشد یعنی منفصله حقیقی باشد (منطقه ۳).

مفاد مانعة الجمع سالبه، سلب عناد در صدق است. نتیجه چنین حکمی منطقی آن است که بین دو طرف یا انفصالی نیست (منطقه ۵، ۶ و ۷) یا بین آنها انفصال برقرار است اما این انفصال عنادی نیست (منطقه ۴) و یا انفصال بین آنها عنادی است اما این عناد، عناد در صدق نیست. به تعبیر دیگر بین دو طرف انفصال منع خلو اخص برقرار است (منطقه ۲). چنانچه بین دو طرف انفصالی نباشد؛ نه به نحو عنادی و نه به نحو اتفافی، نسبت بین آنها از نوع مصاحبت خواهد بود که یا لزومی است و یا اتفافی.

حال اگر مراد مانعة الجمع اخص باشد، اجتماع دو طرف ناممکن اما ارتفاع آنها ممکن است. (منطقه ۱) سلب امر مرکب بدان است که به نحو مانعة الخلو یا جزء اول سلب شود و یا جزء دوم. بنابر این منطقی در سلب مانعة الجمع اخص یا هم امتناع اجتماع و هم امکان ارتفاع دو طرف منفصله سلب می شود به تعبیر دیگر انفصال از نوع مانعة الخلو اخص است. (منطقه ۲) و یا صرفاً امکان ارتفاع سلب می شود اما امتناع اجتماع به قوت خود باقی است. یعنی انفصال بین طرفین به نحو حقیقی است. (منطقه ۳) و یا امتناع اجتماع سلب می شود و امکان ارتفاع به قوت خود باقی است. (منطقه ۴، ۵، ۶ و ۷)

با توجه به نسبت بین نقیض های دو کلی عام و خاص درمی یابیم سلب مانعة الجمع اخص، اعم از سلب مانعة الجمع اعم است.

۲-۳. سلب مانعة الخلو

قضیه منفصله موجب مانعة الخلو در معنای اعم بیانگر عدم امکان ارتفاع دو طرف قضیه است خواه اجتماع ممکن باشد یعنی منفصله، مانعة الخلو اخص باشد (منطقه ۲) و خواه اجتماع ممکن نباشد یعنی منفصله، حقیقی باشد (منطقه ۳).

مفاد مانعة الخلو سالبه، سلب عناد در کذب است. نتیجه چنین حکمی منطقی آن است که بین دو طرف یا انفصالی نیست (منطقه ۵، ۶ و ۷) یا بین آنها انفصال برقرار است اما این انفصال عنادی نیست (منطقه ۴) و یا انفصال بین آنها عنادی است اما این عناد، عناد

در کذب نیست. به تعبیر دیگر بین دو طرف انفصال منع جمع اخص برقرار است (منطقه ۱).

حال اگر مراد مانعة الخلو اخص باشد، ارتفاع دو طرف ناممکن اما اجتماع آنها ممکن است. (منطقه ۲) سلب امر مرکب بدان است که به نحو مانعة الخلو یا جزء اول سلب شود و یا جزء دوم. بنابر این منطقاً در سلب مانعة الخلو اخص یا هم امتناع ارتفاع و هم امکان اجتماع دو طرف منفصله سلب می‌شود. به تعبیر دیگر انفصال از نوع مانعة الجمع اخص است. (منطقه ۱) و یا صرفاً امکان اجتماع سلب می‌شود اما امتناع ارتفاع به قوت خود باقی است. یعنی انفصال بین طرفین به نحو حقیقی است. (منطقه ۳) و یا امتناع ارتفاع سلب می‌شود و امکان اجتماع به قوت خود باقی است (منطقه ۴، ۵ و ۶ و ۷)

۳-۳. سلب حقیقی

در انفصال عنادی حقیقی بین دو طرف منفصله عناد در صدق و عناد در کذب وجود دارد از اینرو به امتناع اجتماع و ارتفاع دو طرف قضیه حکم می‌شود. (منطقه ۳) نتیجه سلب چنین حکمی منطقاً^۱ آن است که بین دو طرف یا انفصالی نیست (منطقه ۵ و ۶ و ۷) یا بین آنها انفصال برقرار است اما این انفصال عنادی نیست (منطقه ۴) و یا بین آنها انفصال عنادی است اما این عناد حقیقی نیست (منطقه ۱ و ۲). با دقت در آنچه گفته شد بدست می‌آید که در تمام موارد منفصله سالبه عنادی حقیقی لا اقل یا عناد در صدق سلب می‌شود و یا عناد در کذب. یعنی قضیه

چنین نیست که یا ک و یا ل (ح)

معادل است با

یا [چنین نیست که یا ک و یا ل (ج)] و یا [چنین نیست که یا ک و یا ل (خ)] (خ)

در برابر این تفسیر از سلب انفصال برخی منطقدانان گفته‌اند همان‌گونه که در موجهه منفصله عنادی حقیقی حکم به وجود دو تعاند می‌شود در سالبه نیز باید حکم به سلب دو تعاند بشود و سلب یک تعاند کافی نیست. اما این دیدگاه با قاعده منطقی که می‌گوید انتفاء امر مرکب به انتفاء یکی از اجزاء است، سازگاری ندارد. (شهرزوری، ۱۳۷۲: ۹۰؛ حلی، ۱۳۶۳: ۷۹؛ رازی، ۱۳۹۳، ج ۲: ۲۶۰-۲۶۱)

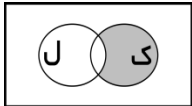
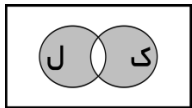
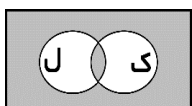
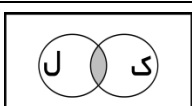
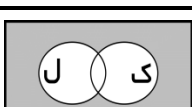
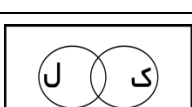
۴. نمایش نسبت بین محکی دو طرف شرطی منفصله بوسیله نمودار

مهم‌ترین ویژگی قضایا حکایت‌گری آنهاست. هر قضیه از نسبتی در عالم بیرون از ذهن حکایت می‌کند به همین جهت قضایا متصف به صدق و کذب می‌شوند. نسبتی که قضایای شرطی منفصله از آنها حکایت می‌کند نسبت انفصال و مابینت بین دو امر است. نسبت انفصال و تنافی بین دو حادثه بدین معناست که آن دو حادثه ناسازگارند به گونه‌ای که هر دو حادثه با هم محقق نمی‌شوند (هرگاه یکی واقع شود دیگری واقع نخواهد شد) و یا هر دو حادثه با هم مرتفع نمی‌شوند (هرگاه یکی واقع نشود دیگری واقع خواهد شد).

هنگامی که دو امر با یکدیگر مقایسه می‌شوند نسبت بین آنها بنا بر آنچه که در فلسفه اسلامی آمده است از سه حالت خارج نیست، در حالت اول تحقق یک طرف مستدعی تحقق طرف دیگر است، در حالت دوم تحقق یک طرف مستدعی عدم تحقق طرف دیگر است و در حالت سوم پیوند ضروری بین تحقق و یا عدم تحقق طرفین نیست. یعنی با تحقق یک طرف، تحقق و یا عدم تحقق طرف دیگر امکان دارد. فیلسوفان اسلامی از این سه حالت به ترتیب با نامهای وجوب بالقیاس، امتناع بالقیاس و امکان بالقیاس یاد می‌کنند. مراد از وجوب بالقیاس بین دو امر آن است که آنها از هم جدا شدنی نیستند، حال یا هر دو لازم و ملزوم یکدیگرند و یا یکی لازم دیگری است و مراد از امتناع بالقیاس آن است که دو طرف باهم قابل اجتماع نیستند و مراد از امکان بالقیاس آن است که اجتماع آنها ممکن است. (میرداماد، ۱۳۸۵-۱۳۸۱: ۱۴۰-۱۴۴؛ صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۱: ۱۲۷؛ سبزواری، ۱۳۶۹، ج ۲: ۲۵۱-۲۵۳) چنانچه آن دو طرف در قالب مقدم و تالی یک قضیه شرطی بیان شوند مفاهیم وجوب، امتناع و امکان بالقیاس الی الغیر به کیفیت نسبت بین آن دو اشاره دارد. وجوب بالقیاس حکایت از رابطه لزومی بین تالی و مقدم دارد. و امتناع بالقیاس حاکی از علاقه عنادی بین آن دو است و امکان بالقیاس بیان می‌کند که بین آن دو نه علاقه لزومیه برقرار است و نه علاقه عنادیه، بلکه رابطه بین آنها اتفاقی است. (میرداماد، ۱۳۸۵-۱۳۸۱: ۲۹۲-۲۹۳؛ صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۱: ۲۳۷ و ۲۴۰-۲۴۱) بنا بر این قضیه شرطی شامل سه قسم لزومی، عنادی و اتفاقی است.

در جدول زیر حالات ممکن بین محکی دو طرف شرطی در قالب نسبت‌های چهارگانه: تباین، تساوی، عموم و خصوص مطلق و عموم و خصوص من وجه^۲ به صورت نمودار دایره‌ای نشان داده شده است. («ک» و «ل» محکی دو طرف شرطی‌اند)

هر یک از مناطق بوجود آمده از ادغام دو دایره یا سفید است و یا سیاه. سفید به معنای امکان تحقق و سیاه به معنای امتناع تحقق است.

شکل	نسبت های چهار گانه		
	۱	عموم و خصوص مطلق	
	۲	تساوی	
	۳	شامل	تباين
	۴	غيرشامل	
	۵	شامل	عموم و خصوص من وجه
	۶	غيرشامل	

در شکل ۱ تحقق «ک» مستلزم تحقق «ل» است اما تحقق «ل» در برخی حالات مستلزم تحقق «ک» است. در شکل ۲ «ک» و «ل» مستلزم یکدیگرند. در شکل ۳ هم اجتماع تحقق «ک» و «ل» و هم ارتفاع آن دو ممتنع است. در شکل ۴ اجتماع تحقق «ک» و «ل» ممتنع اما ارتفاع آن دو ممکن است. در شکل ۵ اجتماع تحقق «ک» و «ل» ممکن است اما ارتفاع آن دو ممتنع است. در شکل ۶ هم اجتماع تحقق «ک» و «ل» و هم ارتفاع آن دو ممکن است.

از حیث واقع و عالم ثبوت نسبت دیگری قابل تصور نیست اما از حیث معرفت و عالم اثبات نسبت‌های دیگری فرض می‌شوند که بخشی از واقعیت را حکایت می‌کنند مانند:

- صرف علم به لزوم «ل» برای «ک» که هم با شکل ۱ سازگار است و هم با شکل ۲

- صرف علم به امتناع جمع که هم با شکل ۳ می‌سازد و هم با شکل ۴

- صرف علم به امتناع رفع که هم با شکل ۳ می‌سازد و هم با شکل ۵

با توجه به معنای اقسام منفصله و نیز نسبت‌های ممکن بین محکی دو طرف انفصال، به بررسی مفاد قضایای کلی در حالت ایجابی و سلبی می‌پردازیم.

۵. ایجاب کلی قضایای شرطی منفصله

ابن‌سینا برای نخستین بار تقسیم قضایا به موجه کلی، موجه جزئی، سالبه کلی و سالبه جزئی را برای قضایای شرطی بکار می‌برد. اما با وجود توضیحات دقیق وی در باره مفاد سور در شرطیات، نکات مبهمی در باره معنای کلیت، جزئیت و سلب در شرطیات وجود دارد که برخی به صورت اشکال و یا انتقاد در آثار منطق‌دانان بعدی همچون خونجی، ابهری و سمرقندی آشکار شده است. از کلمات ابن‌سینا و پیروان وی چنین فهمیده می‌شود که:

اولاً کلیت در شرطی علاوه بر زمان، حالت و تقادیر را نیز شامل می‌شود. بنابر این مراد از کلی بودن شرطی آن است که نسبت شرطی در هر زمان و در هر حالتی تحقق دارد.

ثانیاً مراد از حالات و تقادیر در قضایای شرطی لزومی و عنادی، حالات و اوضاعی است که با نسبت لزوم و عناد منافات نداشته باشد. بنابر این اگر در متصله مثلاً حالت عدم تالی و یا عدم لزوم تالی فرض شود در این صورت شیء واحد مستلزم نقیضین خواهد بود و نیز اگر در مانعةالجمع حالت صدق دو طرف و یا در مانعةالخلو حالت کذب دو طرف منفصله فرض شود در این صورت شیء واحد معاند نقیضین خواهد بود و شیء واحد محال است که مستلزم یا معاند نقیضین باشد.^۳

و ثالثاً در قضایای کلی، اوقات و احوال نباید تأثیری در تحقق و یا عدم تحقق لزوم یا عناد داشته باشند. زیرا در صورت تأثیر، آنچه در حقیقت مقدم است مجموع مقدم مفروض با اوقات و احوال است و نه مقدمه مفروض. (طوسی، ۱۳۷۰: ۱۷۵-۱۷۶؛ حلی،

۱۳۶۳: ۵۶) به بیان دیگر اوقات و احوال ظرف تحقق نسبتند و اگر موثر در تحقق نسبت باشند آنگاه جزئی از مقدم خواهند بود و نه ظرف تحقق نسبت.

۱-۵. ایجاب کلی منفصله حقیقی

در منفصله حقیقی یک طرف نقیض و یا مساوی نقیض طرف دیگر است. بنابر این منفصله حقیقی اگر موجه کلی و بیانگر عناد در تمام اوقات و حالات باشد، تنها با شکل ۳ سازگار است. زیرا تنها در این شکل است که دو طرف متباین اند پس اجتماعشان ممتنع است و تنها در این شکل است که نقیض‌های دو طرف متباین اند پس ارتفاعشان ممتنع است. انفصال حقیقی بین دو امری واقع می‌شود که بین آنها و نیز نقیض آنها نسبت تباین برقرار باشد. چنین تباینی را تباین شامل می‌نامیم.

۲-۵. ایجاب کلی منفصله مانعةالجمع

در منفصله مانعةالجمع اخص یک طرف اخص از نقیض (= ملزوم نقیض) طرف دیگر است. بنابر این مانعةالجمع اگر موجه کلی و بیانگر عناد در تمام اوقات و حالات باشد، تنها با شکل ۴ سازگار است. زیرا تنها در این شکل است که دو طرف متباین اند پس اجتماعشان ممتنع است و نیز تنها در این شکل است که بین نقیض‌های دو طرف عموم و خصوص من وجه برقرار است پس ارتفاعشان ممکن است. منفصله مانعةالجمع اخص بین دو امری واقع می‌شود که بین آنها تباین و بین نقیض آنها عموم و خصوص من وجه برقرار باشد. چنین تباینی را تباین غیرشامل می‌نامیم.

در منفصله مانعةالجمع اعم می‌دانیم دو طرف غیرقابل اجتماع اند زیرا متباین اند اما به نسبت بین نقیض دو طرف توجهی نداریم از آنجا که بین نقیض دو طرف یا تباین برقرار است و یا عموم و خصوص من وجه، پس یک طرف مساوی نقیض و یا اخص از نقیض طرف دیگر است. به سبب چنین ابهامی شکل معینی منفصله مانعةالجمع اعم را نشان نمی‌دهد. و این قضیه هم با شکل ۳ سازگار است و هم با شکل ۴. پس انفصال مانعةالجمع اعم بین دو امری واقع می‌شود که بین آنها نسبت تباین (شامل و یا غیرشامل) برقرار باشد.

۳-۵. ایجاب کلی منفصله مانعة الخلو

در منفصله مانعة الخلو اخص یک طرف اعم از نقیض (= لازم نقیض) طرف دیگر است. بنابر این مانعة الخلو اگر موجه کلی و بیانگر عناد در تمام اوقات و حالات باشد، تنها با شکل ۵ سازگار است. زیرا تنها در این شکل است که دو طرف عام و خاص من وجه‌اند پس اجتماعشان ممکن است و نیز تنها در این شکل است که نقیض‌های دو طرف متباین‌اند پس ارتفاعشان ممتنع است. بنابر این شکل ۵ امتناع رفع و امکان جمع را نشان می‌دهد. از آنچه گفته شد درمی‌یابیم که انفصال مانعة الخلو اخص بین دو امری واقع می‌شود که بین آنها نسبت عموم و خصوص من وجه و بین نقیض آنها نسبت تباین برقرار باشد. چنین عموم و خصوص من وجهی را عموم و خصوص من وجه شامل می‌نامیم.

در منفصله مانعة الخلو اعم می‌دانیم دو طرف غیرقابل ارتفاع‌اند زیرا بین نقیض دو طرف تباین برقرار است اما به نسبت بین دو طرف توجهی نداریم از آنجا که بین دو طرف یا نسبت تباین برقرار است و یا عموم و خصوص من وجه، بنابر این یک طرف مساوی نقیض و یا اعم از نقیض طرف دیگر است. به سبب چنین ابهامی شکل معینی منفصله مانعة الخلو اعم را نشان نمی‌دهد. این قضیه هم با شکل ۳ سازگار است و هم با شکل ۵. پس انفصال مانعة الخلو اعم بین دو امری واقع می‌شود که بین نقیض آنها نسبت تباین (شامل و یا غیرشامل) برقرار باشد.

با توجه به تناقض ایجاب کلی و سلب جزئی، اگر از میان اشکال شش‌گانه، شکل حاکی از موجه کلی را کنار بگذاریم سایر اشکال سالبه جزئی را نشان می‌دهند.

۶. سلب کلی قضایای شرطی منفصله

در آثار منطق‌دانان توضیح کامل و روشنی در باره معنای سلب کلی نمی‌یابیم یکی از عبارات قابل بررسی در این باره متنی است از شفاء که موارد سلب انفصال حقیقی را برمی‌شمارد. (۱۴۰۴ ج ۲: ۲۸۳) دست بر قضا فخر رازی در شرح اشارات (۱۳۸۴، ج: ۱، ۱۴۸) و خواجه در اساس الاقتباس (۱۳۸۰: ۱۳۳) مشابه این متن را با مثال‌های متفاوت آورده‌اند. حاصل آن متن آن است که قضیه منفصله حقیقی سالبه کلی:

لیس البتة إِمَّا أَنْ يَكُونَ كَلَّ آبٍ، وَإِمَّا أَنْ يَكُونَ كَلَّ جِ د.

در سه مورد صادق است:

۱. دو طرف منفصله همواره صادق‌اند. مانند:

ليس البتة إِمَّا أَنْ يَكُونَ كُلُّ إِنْسَانٍ نَاطِقًا، وَإِمَّا أَنْ يَكُونَ كُلُّ حِمَارٍ نَاهِقًا (مثال ابن سینا)
ليس البتة إِمَّا أَنْ يَكُونَ الْإِنْسَانُ حَيَوَانًا وَإِمَّا أَنْ يَكُونَ نَاطِقًا (مثال فخر)
چنین نیست که پنج فرد یا منقسم نبود بدو متساوی (مثال خواجه)

۲. دو طرف منفصله همواره کاذب‌اند. مانند:

ليس البتة إِمَّا أَنْ يَكُونَ كُلُّ إِنْسَانٍ نَاهِقًا، وَإِمَّا أَنْ يَكُونَ كُلُّ حِمَارٍ نَاطِقًا (مثال ابن سینا)
ليس البتة إِمَّا أَنْ لَا يَكُونَ الْإِنْسَانُ حَيَوَانًا أَوْ يَكُونَ جَمَادًا (مثال فخر)
مثلاً چنین نبود که انسان یا حجر بود یا شجر (مثال خواجه)

۳. دو طرف منفصله یکی صادق و دیگری کاذب است، اما بین آنها عناد و منافات نیست.

مانند:

ليس البتة إِمَّا أَنْ يَكُونَ الْإِثْنَانُ زَوْجًا، وَإِمَّا أَنْ يَكُونَ الْإِثْنَانُ كَيْفًا (مثال ابن سینا)
ليس [البتة] إِمَّا أَنْ يَكُونَ الْإِنْسَانُ مَوْجُودًا أَوْ الْخَلَاءُ مَوْجُودًا (مثال فخر)
چنین نیست که انسان یا ناطق بود یا حجر (مثال خواجه)

برداشت اولیه از این مثال‌ها آن است که سلب کلی منفصله حقیقی در جایی است که دو طرف در هر حالت و شرایطی امکان اجتماع در صدق و یا امکان اجتماع در کذب داشته باشند. یعنی تحقق یک طرف، تحقق طرف دیگر را ممتنع نمی‌سازد و یا عدم تحقق یک طرف، تحقق طرف دیگر را ممتنع نمی‌سازد یعنی تحقق (عدم تحقق) هر طرف نسبت به تحقق (عدم تحقق) طرف دیگر ممکن است.

مورد اول و سوم، سلب کلی انفصال منع جمع و مورد دوم و سوم، سلب کلی انفصال منع خلو نیز محسوب می‌شوند. شاید بتوان از این مثال‌ها این‌گونه برداشت کرد که بین دو طرف انفصال در سالبه کلی مانعة‌الجمع و نیز مانعة‌الخلو نسبت تساوی برقرار است. یعنی اگر منفصله، سالبه مانعة‌الجمع باشد (مورد اول و سوم) در هر شرایطی که یکی از آنها صادق باشد صدق دیگری نیز ممکن است. و اگر منفصله سالبه مانعة‌الخلو باشد (مورد دوم و سوم) در هر شرایطی که یکی از آنها کاذب باشد کذب دیگری نیز ممکن است. در ادامه به توضیح و بررسی این برداشت می‌پردازیم.

۱-۶. سلب کلی منفصله مانعة‌الجمع اعم

چنانچه فرض بر این باشد که منفصله مانعة‌الجمع در حالت ایجابی بیانگر امتناع اجتماع دو طرف انفصال باشد، سلب کلی منع جمع بین دو امر در قضیه:

هرگز چنین نیست که یا ک و یا ل (ج)

به معنای آن است که همواره و در هر حالتی با تحقق یک طرف، امکان تحقق طرف دیگر نیز وجود دارد به عبارت دیگر هیچ‌گاه از بودن یک طرف نبودن طرف دیگر استنتاج نمی‌شود از اینرو سالبه کلی مانعة‌الجمع مستلزم دو متصله سالبه کلی است:

هرگز چنین نیست که اگر ک آنگاه نهل

هرگز چنین نیست که اگر ل آنگاه نه ک

زیرا اگر عین یک طرف در برخی اوقات مستلزم نقیض طرف دیگر باشد یعنی قضایای زیر صادق باشند:

گاهی اگر ک آنگاه نهل

گاهی اگر ل آنگاه نه ک

آنگاه سلب کلی منع جمع متنفی می‌شود. اگر «ک» هیچ‌گاه مستلزم نقیض «ل» نباشد و همچنین «ل» هیچ‌گاه مستلزم نقیض «ک» نباشد بدین معناست که «ک» همواره مستلزم امکان «ل» و «ل» نیز همواره مستلزم امکان «ک» است. با این توضیح سلب کلی منع جمع به مواردی اختصاص می‌یابد که نسبت بین دو طرف، تساوی در تحقق باشد یعنی در هر حالتی تحقق دو طرف با هم ممکن است و تحقق یکی مانع تحقق دیگری نیست. البته در برخی موارد صدق دو طرف منفصله ضروری است پس آنها اجتماع در صدق دارند. مانند:

هرگز چنین نیست که یا انسان حیوان است و یا انسان ناطق است (ج)

و گاه دو طرف لازم مساوی یکدیگرند. مانند:

هرگز چنین نیست که یا این عدد زوج است و یا بر دو قابل قسمت است (ج)

و نیز در برخی حالات یک طرف منفصله صادق و طرف دیگر کاذب است اما بین آنها عناد و منافات نیست. یعنی تحقق یکی مانع تحقق دیگری نیست. مانند:

هرگز چنین نیست که یا هر انسانی حیوان است و یا خلأ موجود است (ج)

وجه مشترک تمام این مثال‌ها آن است که در هر شرایطی با فرض صدق یکی از دو طرف منفصله، امکان صدق طرف دیگر نیز وجود دارد و تحقق یکی مانع تحقق دیگری نیست. این حالت تنها با شکل ۲ سازگار است. در مقابل اشکال ۱، ۳، ۴، ۵ و ۶ با ایجاب جزئی منع جمع می‌سازند.

۲-۶. مانعة‌الجمع اخص

در مانعة‌الجمع اخص، اجتماع دو طرف ممتنع اما ارتفاع آنها ممکن است یعنی دو طرف متباین غیرشامل‌اند. مانند:

همواره چنین است که یا این شیء انسان است و یا درخت است. (جص)

بنابر این سلب کلی آن بدین معناست که همواره یا اجتماع دو طرف ممکن است و یا ارتفاع آنها ممتنع است (به نحو مانعة‌الخلو). سلب مانعة‌الجمع اخص با یکی از حالات زیر محقق می‌شود:

۱. یا دو طرف مساوی‌اند (منطقه ۲):

هرگز چنین نیست که یا این شیء انسان است و یا ناطق است. (جص)

در این مثال همواره هم اجتماع دو طرف و هم ارتفاع آنها ممکن است و مثالی است که مانعة‌الجمع سالبه اعم و اخص در آن مشترک‌اند.

۲. یا دو طرف متباین شاملند (منطقه ۳):

هرگز چنین نیست که یا این شیء انسان است و یا انسان نیست. (جص)

در این مثال همواره هم اجتماع دو طرف و هم ارتفاع آنها ممتنع است. یعنی دو طرف، منفصله حقیقی می‌سازند که قسمی از مانعة‌الجمع اعم است.

۳. یا دو طرف عام و خاص من وجه شامل‌اند (منطقه ۵):

هرگز چنین نیست که یا این شیء حیوان است و یا ناطق نیست. (جص) ^۵ (کاتبی، ۱۴۰۰، ص

۴۰۱؛ شهرزوری، ۱۳۸۳، ۳۰۵؛ سمرقندی، ۱۳۹۶: ۱۱۷؛ حلی، ۱۳۷۹: ۱۵۶ و ۱۸۱؛

همو، ۱۴۳۸: ۲۹۴)

در این مثال همواره چنین است که اجتماع دو طرف ممکن ولی ارتفاع آنها ممتنع است. یعنی دو طرف، منفصله مانعة‌الخلو اخص می‌سازند.

از دو مثال اخیر می‌توان فهمید که در موادی که موجب کلی منفصله حقیقی و

مانعة‌الخلو اخص صادق است، سالبه کلی مانعة‌الجمع اخص صادق می‌کند.

در مقابل سالبه کلی، موجب جزئی مانعة‌الجمع اخص هنگامی صادق است که یا بین

دو طرف، نسبت تباین غیرشامل برقرار باشد:

گاهی چنین است که یا این شیء انسان است و یا درخت است. (جص)

البته در این حالت موجب کلی نیز صادق است و یا بین دو طرف نسبت عموم و خصوص مطلق برقرار باشد. مانند:

گاهی چنین است که یا این شیء انسان است و یا حیوان است. (جص)

و یا بین دو طرف نسبت عموم و خصوص من وجه غیرشامل برقرار باشد. مانند:

گاهی چنین است که یا این شیء انسان است و یا سفید است. (جص)

۳-۶. سلب کلی منفضله مانعة الخلو اعم

سلب منع خلو بین دو امر مانند:

هرگز چنین نیست که یا ک و یا ل (خ)

به معنای آن است که آن دو امر همواره امکان ارتفاع دارند. بنابر این با عدم تحقق یک طرف همواره امکان عدم تحقق طرف دیگر وجود دارد به عبارت دیگر هیچ‌گاه از کذب یک طرف، صدق طرف دیگر استنتاج نمی‌شود.

هرگز چنین نیست که اگر نه ک آنگاه ل

هرگز چنین نیست که اگر نه ل آنگاه ک

همان‌گونه که در سلب کلی منع جمع گفته شد از ترکیب اطلاعات این دو متصله، لازم مساوی بودن «ک» و «ل» بدست می‌آید

بنابر این سلب کلی منع خلو نیز مختص به مواردی است که بین نقیض دو طرف تساوی باشد.

۴-۶. مانعة الخلو اخص

در مانعة الخلو اخص، ارتفاع دو طرف ممتنع اما اجتماع آنها ممکن است. یعنی دو طرف عام و خاص من وجه شاملند. مانند:

همواره چنین است که یا این شیء حیوان است و یا ناطق نیست. (خ ص)

بنابر این سلب کلی آن بدین معناست که همواره یا اجتماع دو طرف ممتنع است و یا ارتفاع آنها ممکن است (به نحو مانعة الخلو). سلب مانعة الخلو اخص با یکی از حالات زیر محقق می‌شود:

۱. یا دو طرف مساوی‌اند (منطقه ۲):

هرگز چنین نیست که یا این شیء انسان است و یا ناطق است. (خ ص)

در این مثال همواره هم اجتماع دو طرف و هم ارتفاع آنها ممکن است و مثالی است که مانعة الخلو سالبه اعم و اخص در آن مشترک‌اند.

۲. یا دو طرف متباین شامل‌اند (منطقه ۳):

هرگز چنین نیست که یا این شیء انسان است و یا انسان نیست. (خ ص)

در این مثال دو طرف، منفضله حقیقی می‌سازند که قسمی از مانعة الخلو اعم است.

۳. یا دو طرف تباین غیرشامل‌اند (منطقه ۴):

هرگز چنین نیست که یا این شیء انسان است و یا درخت است. (خ ص)

در این مثال دو طرف، منفصله مانعةالجمع اخص می‌سازند. از دو مثال اخیر می‌توان فهمید که در موادی که موجه کلی منفصله حقیقی و مانعةالجمع اخص صادق است، سالبه کلی مانعةالخلو اخص صدق می‌کند. در مقابل سالبه کلی مانعةالخلو اخص، موجه جزئی مانعةالخلو اخص هنگامی صادق است که بین دو طرف نسبت عموم و خصوص مطلق و یا من وجه (شامل و غیرشامل) برقرار باشد (منطقه ۱، ۵ و ۶)

۵-۶. سلب کلی منفصله حقیقی

صورت قضیه سالبه کلی منفصله حقیقی اینگونه است:

هرگز چنین نیست که [یا ک یا ل (ح)]

که معادل است با سلب کلی ترکیب عطفی زیر:

هرگز چنین نیست که ؛[[یا ک یا ل (ج)] و [یا ک یا ل (خ)]؛

این قضیه بیانگر آن است که «ک» و «ل»:

یا همواره اجتماع‌شان ممکن است

و یا همواره ارتفاع‌شان ممکن است

و یا در برخی اوقات اجتماع و یا در برخی اوقات ارتفاع‌شان ممکن است

این مضمون با منفصله مانعةالخلو موجه کلی زیر معادل است:

همواره یا [گاهی چنین نیست که ک یا ل (ج)] و یا [گاهی چنین نیست که ک یا ل (خ)] [خ]

با شناخت سالبه کلی حقیقی، نقیض آن یعنی موجه جزئی نیز شناخته می‌شود.

۶-۶. برداشت متفاوت منطق دانان از سلب کلی مانعةالجمع و مانعةالخلو

در سالبه کلی بنا بر آنچه گفته شد اگر مراد معنای اعم باشد، نسبت بین دو طرف انفصال تساوی است (خواه مانعةالجمع باشد و خواه مانعةالخلو) اما اگر منفصله، مانعةالجمع اخص باشد نسبت بین دو طرف یا تساوی یا تباین شامل و یا عموم و خصوص من وجه شامل است و اگر مانعةالخلو اخص باشد نسبت بین دو طرف یا تساوی یا تباین (اعم از شامل و غیرشامل) است. اما در اغلب کتب منطقی بویژه پس از ابهری با مثال‌های دیگری روبرو هستیم که این ادعا را به چالش می‌کشد و نشان می‌دهد که آنان تفسیر دیگری از سلب کلی داشته‌اند. بحث را با مثال‌های منفصله مانعةالجمع پی می‌گیریم. در برخی مثال‌های منفصله مانعةالجمع نسبت بین دو طرف عموم و خصوص مطلق است. مانند:

هرگز چنین نیست که یا این شیء حیوان است و یا ناطق است. (کاتبی، بی تا: ۲۲۴ب؛

شهرزوری، ۱۳۸۳: ۳۴۶؛ حلی، ۱۳۷۹: ۱۸۱؛ همو، ۱۳۶۳: ۱۶۲)۶

و نیز گاهی در برخی مثال‌های مانعة‌الجمع نسبت بین دو طرف عموم و خصوص من وجه غیر شامل است. مانند:

هرگز چنین نیست که یا این شیء سیاه است و یا ناطق است. (رازی، ۱۳۹۳، ج ۲: ۴۱۸)۷

منطق دانان در بحث حصر قضایای شرطی توضیح روشنی در باره مفاد سلب کلی منفصله نداده‌اند تا دریابیم دقیقاً از این مثال‌ها چه معنایی را اراده می‌کرده‌اند. این مثال‌ها عمدتاً در تلازم شرطیات و قیاس‌های اقترانی هنگام ارائه شاهد مثال، آورده شده است. با این حال در مباحث تعدد قضایا، تلازم شرطیات و قیاس شرطی مرکب از متصله و مانعة‌الجمع استدلال‌هایی اقامه شده است که به کار اثبات صدق این مثال‌ها می‌آید.

استدلال اول) دو قضیه مانعة‌الجمع و متصله که در کم، کیف و یک جزء یکسانند اگر تالی متصله نقیض جزء دیگر منفصله باشد، متلازم متعکس خواهند بود. (خونجی، ۱۳۸۹: ۲۲۲؛ کاتبی، ۱۴۰۰: ۱۳۱؛ حلی، ۱۳۷۹: ۱۱۴؛ حلی، همو، ۱۴۳۸: ۲۳۱؛ رازی، ۱۳۹۳ ج ۲: ۶۲۷-۶۲۸؛ ابن کمونه، ۱۴۰۲: ۱۷۵) و برخی این ملازمه را به موجب اختصاص داده‌اند. (سهروردی، ۱۳۳۴: ۱۹؛ کشی، ۱۳۹۶: ۶۶؛ کاتبی، ۱۹۹۸: ۲۲۳؛ شهرزوری، ۱۳۸۳ ج ۱: ۲۱۷؛ ابن النفیس، ۲۰۰۹: ۱۳۶ سمرقندی، ۱۳۹۹: ۳۷۶) مانند:

:. همواره یا این شیء انسان است و یا اسب است (ج)

:. هرگاه این شیء انسان است آنگاه اسب نیست

:. هرگاه این شیء اسب است آنگاه انسان نیست

این سه قضیه در حالت ایجابی متلازم متعکس‌اند. اما اگر متصله و مانعة‌الجمع هر دو سالبه کلی باشند آیا این حکم جاری است؟ برخی منطق دانان این حکم را در سالبه کلیه نیز جاری دانسته‌اند. به این مثال توجه کنید:

:. هرگز چنین نیست که یا این شیء انسان است و یا حیوان است (ج)

:. هرگز چنین نیست که اگر این شیء انسان است آنگاه حیوان نیست.

:. هرگز چنین نیست که اگر این شیء حیوان است آنگاه انسان نیست

چنانچه این تلازم منعکس را بپذیریم^۸ یا لاقلاً لزوم مانعة‌الجمع سالبه را برای متصله سالبه بپذیریم، سلب کلی عناد بین عام و خاص اثبات می‌شود.

استدلال دوم) منفصله سالبه مانعة‌الجمع بسبب تعدد اجزاء متعدد می‌شود. برای مثال

قضیه:

هرگز چنین نیست که یا این شیء حیوان ناطق است و یا انسان است (ج)

قضیه‌ای صادق است که مستلزم قضایای زیر است:

هرگز چنین نیست که یا این شیء حیوان است و یا انسان است (ج)

هرگز چنین نیست که یا این شیء ناطق است و یا انسان است (ج)

مبنای استلزام آن است که هر گاه جمع چیزی با کل (یعنی اخص یا ملزوم) ممکن باشد با اجزاء آن کل (یعنی اعم یا لازم) نیز ممکن است به بیان دیگر هر گاه اجتماع چیزی با مجموع جایز باشد اجتماع آن با هر یک از اجزاء آن مجموع نیز جایز است. و برعکس اگر جزء با چیزی منافات داشته باشد با کل متضمن جزء نیز منافات خواهد داشت زیرا هرگاه اعم منتفی شود اخص نیز منتفی می‌شود. (خونجی، ۱۳۸۹: ۲۰۴؛ کاتبی، ۱۴۰۰: ۷۴-۷۳؛ شهرزوری، ۱۳۸۳، ج ۱: ۱۶۵؛ رازی، ۱۳۹۳، ج ۲: ۴۷۳؛ السنوسی: ۸۳)

استدلال سوم) اگر منفصله مانعة‌الجمع و متصله در کیف مختلف و در کم و دو طرف

یکسان باشند، شرطی سالبه لازم شرطی موجه است، کلی باشند و یا جزئی. مانند:

همواره چنین است اگر این شیء انسان است آنگاه حیوان است

∴ هرگز چنین نیست که یا این شیء انسان است و یا حیوان است (ج)

وجه لزوم آن است که لزوم بین دو امر مستلزم جواز جمع بین آنها است. (کشی، ۱۳۹۶: ۶۶؛ خونجی، ۱۳۸۹: ۲۲۲؛ طوسی، ۱۳۸۰: ۱۵۲؛ کاتبی، ۱۴۰۰: ۱۳۳-۱۳۴؛ شهرزوری، ۱۳۸۳: ۲۱۸؛ ابن النفیس، ۲۰۰۹: ۱۳۷؛ حلی، ۱۳۷۹: ۱۱۴؛ رازی، ۱۳۹۳، ج ۲: ۶۳۶-۶۳۷؛ السنوسی، ۱۲۹۲: ۸۶)

استدلال چهارم) اگر دو قضیه مانعة‌الجمع از حیث کم، کیف و یک جزء یکسان

باشند و جزء دیگر آنها لازم و ملزوم یکدیگر باشند اگر هر دو سالبه باشند، منفصله

ملزومه‌الجزء مستلزم منفصله لازمه‌الجزء است. بنابر این قضیه:

هرگز چنین نیست که یا این شیء ناطق است و یا انسان است (ج)

مستلزم قضایای زیر است:

هرگز چنین نیست که یا این شیء حیوان است و یا انسان است (ج)

هرگز چنین نیست که یا این شیء حیوان است و یا جسم است (ج)

دلیل استلزام آن است امکان اجتماع شیء با ملزوم، مقتضی امکان اجتماع آن شیء با لازم است و نیز جواز جمع بین دو ملزوم، مقتضی جواز جمع بین دو لازم است. (خونجی، ۱۳۸۹: ۲۱۷؛ کاتبی، ۱۴۰۰: ۱۲۳-۱۲۴؛ سمرقندی، ۱۳۹۹: ۳۷۲؛ حلی، ۱۴۳۸: ۲۲۷؛ رازی، ۱۳۹۳، ج ۲: ۵۸۵) سمرقندی تنها تلازم در موجه را بیان کرده است.

۷-۶. ارزیابی و نقد مثالهای منطق دانان و استدلالها

آنچه ابتدائاً مشکل به نظر می‌رسد صدق مثال‌های منطق‌دانان است. برای مثال آیا بین «انسان بودن» چیزی و «حیوان بودن» آن در همه اوقات و حالات امکان اجتماع وجود دارد؟ چنانچه آن شیء از آزیان باشد در این صورت حالتی قابل فرض است که در آن جمع بین دو طرف انفصال ممکن نیست.^۹ پس می‌توان گفت:

گاهی یا این شیء حیوان است و یا این شیء انسان است (ج)^{۱۰}

زیرا در صورت اعم بودن یک طرف، قابل فرض خواهد بود که طرف اعم صادق باشد اما طرف اخص امکان صدق نداشته باشد در نتیجه امکان جمع، کلیت خود را از دست می‌دهد. بنابر این فهم متعارف از این قضیه جزئی، صدق آن است و حتی گاهی برخی منطق‌دانان برای نشان دادن موجهه جزئی از این قضیه و مانند آن استفاده کرده‌اند. (انصاری، ۱۴۳۸: ۵۱۸؛ باجوری، ۱۲۹۷: ۶۳؛ چوری، ۱۳۹۴: ۳۵۰؛ مدرس، ۱۹۷۸: ۱۷۹) از سوی دیگر همان‌طور که در استدلال اول گفته شد دو قضیه مانع‌الجمع و متصله که در کم، کیف و یک جزء یکسان‌اند اگر تالی متصله نقیض جزء دیگر منفصله باشد، متلازم متعکس خواهند بود. مانند دو قضیه زیر:

گاهی چنین است که اگر این شیء حیوان است آنگاه انسان نیست

گاهی چنین است که یا این شیء حیوان است و یا انسان است

بدون شک قضیه متصله صادق است بنابر این متلازم آن یعنی قضیه منفصله نیز باید صادق باشد (خونجی، ۱۳۸۹: ۲۲۲؛ رازی، ۱۳۹۳، ج ۲: ۶۲۷-۶۲۸). زیرا اگر بین دو امر تلازم جزئی برقرار باشد بین ملزوم و نقیض لازم نیز عناد جزئی برقرار خواهد بود. با صدق عناد جزئی بین دو طرف منفصله که نسبت عموم و خصوص مطلق دارند، سلب کلی عناد بین آنها نادرست خواهد بود. به عبارت دیگر سلب کلی عناد بین «انسان بودن» چیزی و «حیوان بودن» صحیح نیست زیرا «حیوان بودن» اعم از «انسان بودن» است و بین اخص و اعم عناد جزئی جریان دارد.

این مشکل و چگونگی حل آن بسیاری از مباحث مرتبط با قضایای منفصله را از جمله مباحث احکام قضایا، لوازم شرطیات و استدلال‌های شرطی، تحت تأثیر قرار می‌دهد. با استفاده از کلمات منطق‌دانان به برخی پاسخ‌ها و راه حل‌ها اشاره می‌شود:

پاسخ اول) عناد جزئی بین خاص و عام صحیح نیست پس منفصله موجهه جزئی زیر

را نمی‌توان صادق دانست:

گاهی یا این شیء حیوان است و یا این شیء انسان است (ج)

زیرا «حیوان بودن» به صورت مطلق و با لحاظ طبیعت حیوان، معاند «انسان بودن» نیست. البته اگر مقید در نظر گرفته شود مثلاً حیوان را آبی در نظر بگیریم بین دو طرف عناد پدید می‌آید. اما در این صورت قید آبی جزء مقدم خواهد بود و نه ظرف تحقق نسبت. هنگام توضیح شروط کلیت قضایای شرطی گفته شد اوقات و احوال نباید تأثیری در تحقق و یا عدم تحقق لزوم یا عناد داشته باشند.

پاسخ دوم مشکل از آنجا ناشی می‌شود که سور در شرطیات هم زمان را شامل می‌شود و هم حالات را. اما اگر سور را منحصر در زمان بدانیم مشکل مرتفع می‌شود. ابهری در بحث دیگری به این راه حل اشاره کرده است. (ابهری، ۱۳۹۶: ۲۴۸-۲۴۹)

پاسخ سوم اگر بین «حیوان بودن» و «انسان بودن» عناد جزئی برقرار باشد بدین معناست که در برخی حالات، صدق یکی موجب کذب دیگری است. پس قضیه زیر صادق است:

[۱] گاهی اگر این شیء حیوان است آنگاه انسان نیست

حال اگر جای انسان و حیوان را تغییر دهیم شکی نیست که قضیه بدست آمده کاذب است:

[۲] گاهی اگر این شیء انسان است آنگاه حیوان نیست

بر این اساس یکی از منطق دانان به نام صدر الشریعه راه حل جالبی ارائه کرده است وی می‌گوید در قضایای منفصله موجه جزئی و سالبه کلی بین دو طرف منفصله همانند متصله تمایز وجود دارد و جابجائی آنها معنا و حتی ارزش قضیه را تغییر می‌دهد. به این دو قضیه مانعةالجمع جزئی توجه کنید:

[۳] گاهی یا این شیء حیوان است و یا اسب است.

[۴] گاهی یا این شیء اسب است و یا حیوان است.

قضیه [۳] صادق و بدین معناست:

گاهی اگر این شیء حیوان است آنگاه اسب نیست.

پس قضیه زیر که نقیض قضیه [۳] است، کاذب می‌باشد:

[۵] هرگز چنین نیست که یا این شیء حیوان است و یا اسب است

اما قضیه [۴] کاذب و بدین معناست:

گاهی اگر این شیء اسب است آنگاه حیوان نیست

پس قضیه زیر که نقیض قضیه [۴] است، صادق می‌باشد:

[۶] هرگز چنین نیست که یا این شیء اسب است و یا حیوان است

صدر الشریعه در مانعةالجمع جزئی، منع جمع از یک طرف را کافی می‌داند
(صدرالشریعه، ۱۳۹۷: ۳۱۱-۳۱۲)

پاسخ چهارم) در برخی استدلال‌ها منطق‌دانان برای اثبات سلب کلی مانعةالجمع به این قاعده تمسک جست‌اند که هر گاه اجتماع چیزی با مجموع (یعنی اخص یا ملزوم) جایز باشد، اجتماع آن چیز با اجزاء (یعنی اعم یا لازم) نیز جایز است شکی در صحت این قاعده نیست اما دقیقتر آن است که بگوییم هر گاه اجتماع چیزی با مجموع جایز باشد اجتماع آن با هر یک از اجزاء آن مجموع به نحو جزئی جایز است. بیان استدلالی این قاعده نیز همین نکته را نشان می‌دهد. در قیاس زیر مقدمه اول یک تلازم و مقدمه دوم جواز دائمی جمع چیزی را با ملزوم نشان می‌دهند

۱. هرگاه این انسان است آنگاه حیوان است.

۲. هرگز چنین نیست که یا این انسان است و یا ناطق است (ج)

برای استنتاج از این قیاس مقدمه دوم را بر اساس تلازم مود قبول برخی منطق‌دانان به متصل تبدیل می‌کنیم:

۳. هرگز چنین نیست که اگر این انسان است آنگاه ناطق نیست.

ترکیب قضیه [۱] و [۳] قیاس شکل سوم را می‌سازد پس نتیجه سالبه جزئی است:

۴. گاهی چنین نیست که اگر این حیوان است آنگاه ناطق نیست

و این نیز متلازم مانعةالجمع جزئی است:

۵. گاهی چنین نیست که یا این حیوان است و یا ناطق است (ج)

این استدلال به‌خوبی نشان می‌دهد که جواز کلی جمع چیزی با مجموع مستلزم جواز جزئی جمع آن با لازم است. در هر حال به نظر می‌رسد مسأله همچنان نیازمند تأملات بیشتری است تا به درک روشنتری از مفهوم و مضمون سلب کلی منع جمع و مراد منطق‌دانان از مثال‌های مورد بحث برسیم.

۷. نتیجه‌گیری

۱. منطق‌دانان مسلمان با قبول تفسیر وجهی از قضایای شرطی، عناد در قضایای منفصله را به معنای ضرورت انفصال (امتناع اجتماع یا امتناع ارتفاع) دانسته‌اند بر این اساس سلب عناد به معنای امکان اجتماع یا امکان ارتفاع است. مراد از امکان نیز امکان عام است.

۲. قضایا در علوم از نسبت‌های عالم واقع حکایت می‌کنند. بنابراین برای تحلیل قضایا گام نخست شناخت نسبت‌هایی است که بین امور در عالم برقرار می‌شود. این نسبت‌ها همان نسبت‌ها چهارگانه تباین تساوی عموم و خصوص مطلق و عموم و خصوص من وجه می‌باشند. با توجه به نسبت بین نقیض‌های دو امر متباین و نیز عام و خاص من وجه، تباین و عموم و خصوص من وجه دو گونه‌اند شامل و غیر شامل.

۳. بین دو طرف منفصله اگر موجه کلی باشد در مانعة‌الجمع اعم، تباین غیرشامل، در مانعة‌الخلو اعم، عموم و خصوص من وجه شامل و در حقیقی، تباین شامل برقرار است. ۴. برداشت منطق دانان مسلمان از سلب کلی عناد مبهم و گاه ناسازگار به نظر می‌رسد. مثال‌های آنان برای منفصله سالبه کلی، شامل مواردی است که بین دو طرف منفصله یکی از نسبت‌های تساوی، عموم و خصوص مطلق و عموم و خصوص من وجه برقرار است. تعیین دقیق مفاد سلب کلی در جایی که نسبت بین دو طرف عموم و خصوص مطلق و یا من وجه باشد چالش برانگیز است. قضیه «هرگز چنین نیست که یا این شیء حیوان است و یا انسان است (ج)» چگونه می‌تواند صادق فرض شود در حالی که حالاتی وجود دارد که در آن اجتماع حیوان با انسان ممتنع است.

۵. برای حل چالش مذکور، چند پاسخ از کلمات منطق‌دانان قابل برداشت است اما هیچ‌یک پاسخ تمامی نیست. به نظر می‌رسد که سلب کلی قضیه منفصله مانعة‌الجمع - چنانچه تفسیر وجهی از قضایای منفصله را بپذیریم - تنها هنگامی قابل تصور است که بین تحقق دو طرف منفصله در هر زمان و حالتی امکان جمع وجود داشته باشد یعنی هرگاه یکی تحقق داشته باشد تحقق دیگری ممکن باشد و این در صورتی است که بین تحقق دو طرف نسبت تساوی باشد.

پی‌نوشت‌ها

۱. اما اینکه متفاهم عرفی از قضیه منفصله حقیقی سالبه چیست و عرف از آن چه معنائی اراده می‌کند به دانش منطق ارتباطی ندارد.
۲. نسبت‌های چهارگانه هم برای بیان نسبت بین مفاهیم بکار می‌رود و هم برای بیان نسبت بین قضایا. اعتبار نسبت‌های چهارگانه در قضایا به حسب تحقق مضمون آن در عالم واقع است. (کلنبوی، ۱۳۱۰: ۶۲)
۳. برخی منطق دانان با استناد به عبارت مشهور «المحال جاز ان یستلزم المحال» معتقدند امر واحد می‌تواند مستلزم نقیضین و یا معاند نقیضین باشد و آن در جایی است که آن امر، محال باشد. اما فیلسوفان و منطق‌دانان همراه با ابن سینا معتقدند با فرض محال استلزام منتفی می‌شود زیرا این سوال مطرح است اگر اجتماع دو امر متناقض ممکن دانسته شود بر چه اساسی از میان استلزام و عدم استلزام، استلزام برگزیده شده است.
۴. در نسخه تصحیح شده مثال این است: «لیس البتة إنا أن یكون الإنسان حیواناً أو جماداً» که قطعاً اشتباه است زیرا فخر در صدد ارائه مثالی است که در آن اجتماع دو طرف در کذب ضروری است. و حال آنکه یک طرف یعنی «أن یكون الإنسان حیواناً» صدقش ضروری است. البته در نسخه بدل «أن لا یكون الإنسان حیواناً» آمده است.
۵. مثال‌های مشابه دیگر از این قرارند
لیس البتة إنا أن لا یكون حیواناً أو جسماً (کاتبی، ۱۴۰۰: ۱۹۸؛ سمرقندی، ۱۳۹۶: ۱۱۳، ۱۱۶؛ حلی، ۱۳۷۹: ۱۵۷)
- لیس البتة اما ان یكون هذا الشيء لاشجراً أو لا حجراً (فناری، ۲۰۱۴: ۹۱)
۶. مثال‌های مشابه دیگر از این قرارند:
لیس البتة إنا أن یكون حیواناً أو فرساً (شهرزوری، ۱۳۸۳: ۳۴۶-۳۴۷؛ حلی، ۱۳۶۳: ۱۶۲؛ رازی، ۱۳۹۳ ج ۳: ۳۳۸)
- لیس البتة إنا أن یكون حیواناً أو جسماً (شهرزوری، ۱۳۸۳: ۳۰۰)
- لیس البتة إنا ان یكون الشيء حیواناً أو انساناً (سمرقندی، ۱۳۹۶: ۱۱۷؛ همو، ۱۳۹۴: ۱۴۲)
۷. مثال‌های مشابه دیگر از این قرارند
لیس البتة إنا أن یكون هذا حیواناً أو أبيض (ابهری، ۱۳۹۶: ۲۰۳)
- لیس البتة إنا أن یكون هذا الشيء أسوداً أو جسماً (کاتبی، ۱۴۰۰: ۶۱ و ۱۹۷-۱۹۸)

۸. این تلازم منعکس از چند جهت قابل تأمل است:
اول) مفاد دو متصله متفاوت است بنابر این نمی‌توانند متلازم باشند برخلاف تلازم حالت ایجابی، در نتیجه با مانع‌الجمع سالبه نیز نسبت تلازم متعکس ندارند. هر چند هر دو لازم مانع‌الجمع سالبه‌اند.

دوم) متصله سالبه دوم کاذب و نقیض آن یعنی: «گاهی اگر این شیء حیوان است آنگاه انسان نیست» صادق است. سبب عدم صدق این قضیه یا نادرستی تلازم است و یا کذب قضیه ملزوم یعنی مانع‌الجمع. ادعای نویسنده آن است که مانع‌الجمع مذکور به نحو جزئی صادق است و نه کلی اما اگر دو طرف انفصال مساوی باشند منفصله سالبه مستلزم هر دو متصله سالبه خواهد بود.

۹. شاید به همین دلیل علامه حلی در یکی از مباحث قیاسات شرطی اقترانی نسبت به صدق قضایای «لیس البتة إما أن یکون حیواناً أو ناطقاً» و «لیس البتة إما أن یکون حیواناً أو لا ناطقاً» که کبرای قیاس واقع شده‌اند، تردید کرده و می‌گوید: وفي صدق الكبرى في هذا المثال نظر. (حلی، ۱۳۷۹، ۱۸۱)

۱۰. جالب آنکه سمرقندی در شرح قسطاس می‌گوید قضیه: «لیس البتة إما أن یکون الشيء إنساناً أو حیواناً» به نحو مانع‌الجمع یا مانع‌الخلو صادق است و نقیض آن یعنی: «قد یکون إما أن یکون الشيء إنساناً أو حیواناً» صادق نیست نه به نحو مانع‌الخلو و نه به نحو مانع‌الجمع (سمرقندی، بی‌تا، ۲۲۰؛ همو، ۱۳۹۵، ۱۴۲) این گفته سمرقندی را مقایسه کنید با آنچه که احمد ملوی (م ۱۸۱ق) منطق‌دان مصری در رساله شرح لوازم الشرطیات بیان داشته است: «یصدق: کلما کان الشيء إنساناً کان حیواناً ولا یصدق: لیس البتة إما أن یکون الشيء إنساناً وإما أن یکون حیواناً سواء قدرت العناد المسلوب جمعاً أو خلواً أو حقیقاً لصدق نقیضه علی کل تقدیر وهو: قد یکون إما أن یکون الشيء إنساناً وإما أن یکون حیواناً» (ملوی، بی‌تا، ۲۶)

منابع

- ابن النفیس، علی بن ابی حزم (۲۰۰۹م) شرح الوریقات، تحقیق عمار طالبی، فرید زیدانی و فؤاد ملی، تونس، دار الغرب الإسلامی.
- ابن کمونه (۴۰۲ق)، المجید فی الحکمة، مقدمه و تحقیق و تعلیق از حمید مرعید الکبیسسی، بغداد، جامعه بغداد.
- ابن سینا (۱۳۸۱ش)، الاشارات و التنبیها، تحقیق مجتبی زارعی، چ دوم، قم، بوستان کتاب.
- ابن سینا (۴۰۴ق)، الشفا، تصدیق و مراجعه ابراهیم مدکور، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.

- ابهری، اثیرالدین مفضل بن عمر (۱۳۹۶ش)، خلاصه الافکار فی تفاعله الأسرار، تصحیح تحقیق مهدی عظیمی و هاشم قربانی، تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، چاپ اول.
- انصاری زکریا (۱۴۳۸ق)، المطلع شرح ایساغوجی مع حواشی الملوئی والطار، تحقیق عرفه عبد الرحمن النادی، الكويت: دار الضیاء. دسترس پذیر در: <https://archive.org>
- باجوری، ابراهیم (۱۲۹۷ق)، حاشیه الباجوری علی متن السلم فی فن المنطق للإمام الأخصری، ط مصر، طبعه مطبعه بولاق دسترس پذیر در www.al-mostafa.com
- چوری، حسن ابن السید عبد القادر (۲۰۱۶م)، حاشیه الجوری علی شرح الفناری، بیروت: دار الکتب العلمیه
- حلی، حسن بن مطهر (۱۳۷۹ش)، الأسرار الخفیه فی العلوم العقلیه، تحقیق مرکز الأبحاث والدراسات الإسلامیه، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- حلی، حسن بن یوسف (۱۳۶۳ق)، الجوهر النضید، اشراف: بیدارفر، محسن، قم: بیدار
- حلی، حسن بن یوسف (۱۴۳۸ق)، مرصد التذقیق و مقاصد، حققه الدكتور الشیخ محمد غفوری نژاد؛ راجعه وضبطه مرکز تراث الحلة قسم شؤون المعارف الإسلامیة والإنسانیة. - الطبعة الأولى. - كربلاء العراق: العتبة العباسیة المقدسة، قسم شؤون المعارف الإسلامیة والإنسانیة.
- خونجی، افضل الدین (۱۳۸۹ش)، كشف الاسرار عن غوامض الافكار، مقدمه و تحقیق خالد الرویهب، تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران و مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه آزاد برلین - آلمان.
- رازی، قطب الدین محمد (۱۳۸۴ش)، تحرير القواعد المنطقیه فی شرح الرساله الشمسیه، قم: انتشارات بیدار.
- رازی، قطب الدین محمد (۱۳۹۳ش)، لوامع الأسرار فی شرح مطالع الأنوار، تصحیح و تعليق ابوالقاسم رحمانی، تهران: انتشارات مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران
- رازی، فخرالدین محمد (۱۳۸۴ش)، شرح الاشارات و التنبیها، مقدمه و تصحیح از دکتر نجف زاده، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- سبزواری، ملاهادی (۱۳۶۹ش)، شرح المنظومه، تصحیح و تعليق حسن زاده آملی، تهران: ناب.
- سمرقندی، شمس الدین محمد (۱۳۹۹ش)، قسطاس الأفکار فی المنطق، تصحیح، تقديم و تحقیق اسدالله فلاحی، تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، چاپ اول.
- سمرقندی، شمس الدین محمد (۱۳۹۴ش)، بخش قضایا از کتاب شرح القسطاس، تصحیح و تحقیق فاطمه شمسی گوشکی به راهنمایی علی اصغر جعفری ولنی، تهران دانشگاه شهید مطهری
- سمرقندی، شمس الدین محمد (۱۳۹۶ش)، بخش قیاس از کتاب شرح القسطاس، تصحیح و تحقیق اشکان باقری، به راهنمایی مهدی عظیمی، تهران دانشگاه تهران، دانشکده الهیات و معارف اسلامی
- سنوسی، محمد بن یوسف (۱۲۹۲ق) شرح السنوسی علی مختصره فی فن المنطق، القاهرة، المطبعة الخیریة. دسترس پذیر در <https://www.noor-book.com/>
- سهروردی، شهاب الدین (۱۳۳۴ش)، منطق التلویحات، مقدمه و تحقیق از علی اکبر فیاض، تهران، دانشگاه تهران.

- شهرزوری، شمس الدین (۱۳۸۳ش)، *رسائل الشجرة الالهية في علوم الحقايق الربانية*، مقدمه و تصحیح و تحقیق از دکتر نجفقلی حبیبی، ج ۱، تهران، مؤسسه حکمت و فلسفه ایران، چاپ اول.
- شهرزوری، شمس الدین (۱۳۷۲ش)، *شرح حکمة الاشراق*، مقدمه و تحقیق از حسین ضیائی تربتی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، چاپ اول
- صدرالدین شیرازی، محمد (۱۹۸۱م)، *الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة*، چ سوم، بیروت، دار احیاء التراث.
- صدرالشریعه (۱۳۹۷ش)، بخش منطق از کتاب *شرح تعدیل العلوم*، تصحیح و تحقیق ابوالفضل آخوندزاده، به راهنمایی داود حیدری، مشهد، دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
- طوسی، محمد بن محمد (۱۳۸۰ش)، *بازنگاری اساس الاقتباس*، به کوشش مصطفی بروجردی، تهران: سازمان چاپ و انتشارات.
- طوسی، نصیرالدین محمد (۱۳۷۰ش)، *تعلیل المعیار فی نقد تنزیل الافکار* در [منطق و مباحث الفاظ]، به کوشش توشیهیکو ایزوتسو، تهران، دانشگاه تهران.
- طوسی، نصیرالدین محمد (۱۳۷۵ش)، *شرح الإشارات و التنبیهاة للطوسی* (مع المحاکمات)، قم: نشر البلاغة. چاپ اول.
- فناری، شمس الدین (۲۰۱۴م)، *الفوائد الفناریة علی متن ایساغوجی فی المنطق و یلیه: شرح قول أحمد علی الفوائد الفناریة*، المحقق: محمد بن عبد العزیز أحمد الخللدی، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- کاتبی قزوینی، نجم الدین (۱۴۰۰ش)، *تصحیح و تحقیق کتاب جامع للدقائق فی کشف الحقائق*، تصحیح و تحقیق امین شریفی، به راهنمایی رامین گل‌مکانی، مشهد، دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
- کاتبی قزوینی، نجم الدین (بی‌تا)، *شرح کشف الأسرار*، تصویر نسخه خطی، به شماره ۱۴۱۷، استانبول: کتاب‌خانه جارالله.
- کاتبی قزوینی، نجم الدین علی (۱۹۹۸م) *الشمسیة فی القواعد المنطقیة*، تقدیم، تحلیل، تعلیق، تحقیق الدكتور مهدی فضل الله، دارالبیضاء، المركز الثقافی العربی، الطبعة الاولى.
- کشی، زین الدین (۱۳۹۶ش)، *حداثق الحقائق*، تصحیح و تحقیق یزدان فضلی به راهنمایی مهدی عظیمی، تهران: دانشگاه تهران، دانشکده الهیات و معارف اسلامی.
- کلنبوی، اسماعیل بن مصطفی (۱۳۱۰ق)، *برهان کلنبوی* (البرهان فی علم المیزان)، استانبول: مطبعة عثمانیة.
- مدرس، الشیخ عبدالکریم محمد (۱۹۷۸م)، *رسائل الرحمة فی المنطق والحکمة*، (طبعها محمد الملا أحمد الکزنی)، بغداد، الدار العربیة للطباعة.
- ملوی مجیری، شهاب الدین أحمد، *شرح نظم لوازم الشرطیات*، تصویر نسخه خطی، به شماره ۲۶۷۹، کتاب‌خانه سلیمانیه، استانبول، بی‌تا.
- میرداماد، محمد باقر (۱۳۸۵-۱۳۸۱ش)، *مصنفات میرداماد*، به اهتمام عبد الله نورانی، تهران: ناشر: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۲ جلد، چاپ اول.